

Samen voor succes in armoedebestrijding: Waddinxveen

*Onderzoek en advies in het kader van de Nederlandse
Stedenestafette 2010*

Marian van der Klein
Astrid Huygen
Diane Bulsink

September 2010

Inhoud

1	De Stedenestafette in Waddinxveen	5
1.1	De Stedenestafette	5
1.2	Leeswijzer	5
1.3	De manifestatie van Waddinxveen	6
2	Minima en inkomensondersteuning in Waddinxveen	7
2.1	Kerncijfers over de gemeente	7
2.2	De gemeentebevolking in tien inkomensgroepen verdeeld	8
2.3	Wie zijn de minima in Waddinxveen?	9
2.4	De regelingen voor de minima in Waddinxveen	10
3	Armoedebeleid in Waddinxveen: de gemeente en maatschappelijke organisaties	13
3.1	Inzet van de gemeente	13
3.2	Inzet van maatschappelijke organisaties	16
3.3	Minima over minimabeleid	17
3.4	Inspirerende projecten voor de minima	18
4	Samenwerken aan armoedebeleid in Waddinxveen	21
4.1	Inkomensverbetering en maatschappelijke participatie van minima	21
4.2	Samenwerking binnen het gemeentelijke apparaat	21
4.3	Samenwerking tussen de gemeente en maatschappelijke organisaties	22
4.4	Samenwerking van maatschappelijke organisaties en groepen onderling	25
4.5	Lokale samenwerkingsverbanden	25
5	Versterking van de lokale sociale agenda in Waddinxveen	27
5.1	Respons op de vragen van de gemeente Waddinxveen aan het veld	27
5.2	Wensen voor de lokale sociale agenda	28
5.3	Wensen voor samenwerking	28
6	Samen verder werken aan succes in Waddinxveen: conclusies en aanbevelingen	31
6.1	Samenvattend	31
6.2	Erken het bestaan van armoede in Waddinxveen, dat komt de bevordering van het gebruik van voorzieningen ten goede	32
6.3	Werk samen met het middenveld aan resultaatgerichte samenwerking	32
7	Literatuur en documenten	35
Bijlagen:		
1	Wensen voor de lokale sociale agenda	37
2	Over het onderzoek in Waddinxveen	39

1 De Stedenestafette in Waddinxveen

1.1 De Stedenestafette

2010 is het Europese Jaar ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting, en Nederland doet mee. Armoede en sociale uitsluiting zijn ook in Nederland hardnekkige fenomenen, die volgens Europese cijfers ongeveer 10% van de bevolking raken. Het tegengaan van armoede en uitsluiting gebeurt vooral lokaal. Het huidige beleid is steeds meer gericht op het doorbreken van afhankelijkheid en het bevorderen van participatie en zelfredzaamheid.

Op initiatief van MOVISIE en het Verwey-Jonker Instituut is er dit jaar een Stedenestafette: 25 gemeenten, waaronder Waddinxveen, zullen elkaar het stokje doorgeven om aandacht te genereren voor armoede in Nederland. Lokale initiatieven krijgen door de Stedenestafette meer bekendheid en gemeenten krijgen de gelegenheid om van elkaar te leren. Ook gaat het in de Stedenestafette om versterking, vernieuwing en verbetering van de lokale samenwerking ten behoeve van de minima. Aan het eind van het jaar zal de opbrengst van de Stedenestafette gepresenteerd worden aan landelijke en Europese publieke en private actoren.

In dit kader heeft het Verwey-Jonker Instituut een onderzoek uitgevoerd naar de samenwerking op het gebied van armoede en sociale uitsluiting in de gemeente Waddinxveen. Voor dit onderzoek is bestaand, onafhankelijk onderzoek over de gemeente geanalyseerd, zijn beleidsdocumenten bestudeerd, zijn interviews gehouden met drie belangrijke spelers in de gemeente op het gebied van armoede en sociale uitsluiting (regievoerders) en met drie vertegenwoordigers van minima, en is er een digitale enquête afgenomen onder ambtenaren en medewerkers van maatschappelijke organisaties (zie Bijlage 2 voor meer details over het onderzoek). De informatie die het onderzoek heeft opgeleverd, is verwerkt tot dit rapport. Aan het eind van het Europese jaar zal het Verwey-Jonker Instituut de resultaten van alle onderzochte gemeenten in een vergelijkende studie bijeenbrengen.

1.2 Leeswijzer

In dit rapport brengen we het beleid en de praktische initiatieven rond armoede en sociale uitsluiting in Waddinxveen op hoofdlijnen in kaart. Er zijn zes hoofdstukken, opgebouwd uit een aantal korte paragrafen. Ook voor de andere gemeenten die deelnemen aan de Stedenestafette zal het rapport op dezelfde manier worden opgezet. De citaten in de tekst zijn afkomstig uit de interviews en de enquête. Het eerste hoofdstuk is de inleiding met informatie over de manifestatie. Hoofdstuk twee concentreert zich op de vraag wie de minima in Waddinxveen zijn en hoe hun inkomensondersteuning geregeld is. In hoofdstuk drie gaan we nader in op het armoedebeleid; zowel de inzet van de gemeente als die van de maatschappelijke organisaties komen aan bod. In hoofdstuk vier staat de samenwerking tussen de verschillende partijen centraal. Hoofdstuk vijf

heeft de wensen voor de lokale sociale agenda als onderwerp; en in hoofdstuk zes presenteren we de conclusies en aanbevelingen naar aanleiding van het onderzoek.

1.3 De manifestatie van Waddinxveen

De conferentie die de gemeente Waddinxveen organiseert in het kader van de Stedenestafette is erop gericht het netwerk van instellingen en organisaties die te maken hebben met armoedeproblematiek te verstevigen en uit te breiden. In Waddinxveen zijn die organisaties verenigd in het Platform Sociaal Waddinxveen. De gemeente Waddinxveen wil hun activiteiten op de kaart zetten. Ze wil vooral de intermediairs bereiken, zodat de intermediairs de minima goed kunnen wijzen op regelingen en voorzieningen en zo nodig kunnen doorverwijzen. Het streven is dat verschillende instellingen en organisaties elkaar kennen, kunnen vinden, weten wat ze doen en naar elkaar kunnen doorverwijzen. Een verslag van deze conferentie wordt gepubliceerd op www.stedenestafette.nl.

2 Minima en inkomensondersteuning in Waddinxveen

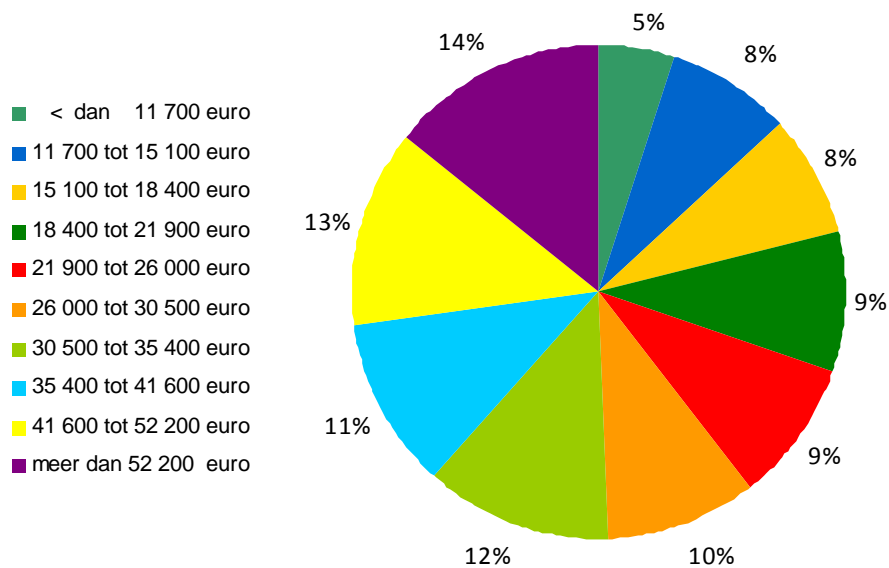
2.1 Kerncijfers over de gemeente

Aantal inwoners	25.436
<i>Bron: CBS per 1 januari 2009.</i>	
Aantal uitkeringsgerechtigden	1.310
<i>Bron: CBS 2009 3e kwartaal.</i>	
	860 arbeidsongeschiktheidsuitkeringen
	290 Ww-uitkeringen
	160 bijstandsgerechtigden
Aantal huishoudens onder 120% bijstandsniveaugrens	588
<i>Bron: StimulanSZ 2008.</i>	
Aantal kinderen in een bijstandssituatie	130
<i>Bron: Kinderen In Tel. Databoek 2010.</i>	

2.2 De gemeentebevolking in tien inkomensgroepen verdeeld

Inkomensverdeling Waddinxveen

Besteedbaar inkomen (netto) per huishouden per jaar

Vijf procent van de huishoudens in Waddinxveen zit in de laagste inkomensgroep, die minder dan 11.700 euro per jaar te besteden heeft. Landelijk varieert dit percentage van 5% tot 23% (Bron: CBS (2006) Inkomensverdeling alle huishoudens naar inkomensgroepen).

2.3 *Wie zijn de minima in Waddinxveen?*

Waddinxveen is een kleine gemeente met een relatief klein percentage huishoudens in de laagste inkomenscategorie, die tot 11.700 euro per jaar te besteden heeft. Op een gemeentebevolking van 25.000 inwoners gaat het om zeker tussen de 1000 en de 1500 mensen, maar er wordt in Waddinxveen getwist over de vraag hoeveel burgers tot de categorie armen behoren. Dat heeft te maken met het al genoemde lage percentage huishoudens dat van heel weinig geld moet rondkomen, maar ook met de focus op bijstandsgerechtigden (ca. 160 personen) en met de onzichtbaarheid van armoede in de gemeente. *'Je ziet hier zeker geen zwervers op straat of mensen uit een vuilnisbak eten. Het is een rustig en net dorp'*. In 2007 schatte de gemeente dat het bij de minima in Waddinxveen toen om in totaal ongeveer 420 mensen ging. De gemeente Waddinxveen maakt geen Armoedemonitor, maar heeft wel meegedaan aan een Benchmark Armoedebelief van SGBO (2009). Volgens de geïnterviewden in ons onderzoek gaat het in Waddinxveen om een gemêleerd gezelschap, dat bestaat uit uitkeringsgerechtigden, alleenstaande moeders en hun kinderen, en alleenstaande mannen. Ook bij het midden- en kleinbedrijf en onder de nieuwe Nederlanders in de gemeente vermoeden onze respondenten armoede. Waddinxveen heeft in het verleden een Asielzoekerscentrum gehuisvest en vangt nu jaarlijks een aantal toegelaten asielzoekers op.

We horen van verschillende gesprekspartners dat er sprake is van schaamte. Mensen durven er niet goed voor uit te komen dat ze van een minimum inkomen moeten rondkomen en een beroep (moeten) doen op inkomensondersteunende maatregelen. *'Waddinxveen is een tamelijk religieus dorp. Er is ook een houding van het zelf willen uitzoeken. Dat wordt ook van mensen verwacht. Verborgen armoede speelt daardoor misschien wel een rol'*, aldus een van onze respondenten. Sommigen doen misschien ook geen beroep op regelingen omdat dat 'niet hoort', terwijl ze er wel recht op hebben. De minima zijn volgens een geïnterviewde beleidsambtenaar vooral degenen die een beroep doen op de regelingen: *'Maar ook de mensen die bij de voedselbank komen. En de mensen die niet deelnemen aan activiteiten, bijvoorbeeld in buurthuizen, omdat ze daar geen geld voor hebben.'* Problemen van minima komen soms aan het licht, op het moment dat ze bijvoorbeeld hulp zoeken bij het invullen van formulieren: *'Pas als we minima helpen met het invullen van formulieren, zien we dat er sprake is van schulden'*.

De ondersteuning die mensen met een minimum inkomen nodig hebben, is volgens de geïnterviewde ambtenaren vooral financiële ondersteuning, om *'de extra dingen te kunnen die eigenlijk normaal zijn. Zoals ergens een patatje eten'*. Ze hebben behoefte aan (meer) informatie over de regelingen, maar ze hebben er ook behoefte aan om over de drempel heen getrokken te worden. *'Mensen durven er niet altijd voor uit te komen dat ze het moeilijk hebben'*. Een aantal inwoners van Waddinxveen vindt armoede de eigen schuld van mensen.

2.4 De regelingen voor de minima in Waddinxveen

De gemeente Waddinxveen kent verschillende regelingen die tegemoet komen aan mensen in een armoedesituatie. Inwoners van Waddinxveen kunnen een beroep doen op deze regelingen als hun inkomen maximaal 120% van het bijstandsniveau bedraagt. Het gaat om maatregelen die het lage inkomen compenseren en om regelingen die volwassenen en kinderen in staat stellen om deel te nemen aan sociale, culturele en sportieve activiteiten.

Tabel 1 Armoederegelingen in Waddinxveen

Regeling	Inkomensnorm (WWB=100%)	Bereik regeling 2009 (aantal toekenningen per 1000 huishoudens)
Categoriale bijzondere bijstand voor chronisch zieken en gehandicapten	120%	148
Maatschappelijke participatie (Regeling Bijdrage Maatschappelijke Activiteiten -RBMA)	120%	233
Vergoedingsregeling voor ouderen binnen de RBMA-regeling: voor abonnementen (kabel, krant, telefoon)	120%	111
Collectieve zorgverzekering voor minima	120%	340
Langdurigheidtoeslag	100%	81
Individuele bijzondere bijstand	Laag inkomen, niet gekwantificeerd	497
Kwijtschelding gemeentelijke belastingen en heffingen	100%	515
Bijdrageregeling (indirecte) schoolkosten (miv 1-8-2007)	120%	29

Bronnen: Gemeente Waddinxveen (2007). *Evaluatie Minimabeleid 2006-2007*. Augustus 2007. NIBUD (2006) *MER Waddinxveen*. SGB0 (2009). *Eindrapport Benchmark Armoedebeleid 2008*.

In 2006 heeft het NIBUD in opdracht van de gemeente Waddinxveen een Minima Effect Rapportage (MER) opgesteld. Daarin staat beschreven wat het effect is van landelijke en lokale inkomensondersteunende regelingen op de financiële positie van huishoudens met een laag inkomen. De voornaamste conclusies en aanbevelingen van het NIBUD betreffen de huishoudens op 120% van het minimum, gezinnen met kinderen en echtparen van 65 jaar en ouder.

Er was sprake van een armoedeval voor huishoudens op 120% van het minimuminkomen. Huishoudens op 110% van het minimum konden destijds aanspraak maken op meerdere regelingen, waardoor zij meer te besteden hadden dan huishoudens op 120%. Het advies van NIBUD was om de regelingen niet 'af te kappen bij 110% van het minimum, maar om de regeling geleidelijk af te bouwen.' Ten tweede betrof het advies de huishoudens met kinderen: zij hadden, vooral als er

oudere kinderen waren, weinig te besteden. Het NIBUD adviseerde de gemeente om deze groep extra te ondersteunen door een bijdrage in de vorm van schoolkosten. Deze aanbeveling heeft de gemeente Waddinxveen overgenomen, zoals duidelijk wordt uit de tabel.

Ten slotte stelde het NIBUD vast dat een echtpaar van 65 jaar en ouder twee keer (de man en de vrouw) een beroep kan doen op de RBMA (Regeling Bijdrage Maatschappelijke Activiteiten), bedoeld voor telefoonkosten, kabel en een krantenabonnement, terwijl deze kosten niet afhankelijk zijn van het aantal personen waaruit het huishouden bestaat. Het advies was dan ook om deze regeling per huishouden te geven en niet langer per persoon. Ook deze aanbeveling heeft de gemeente Waddinxveen overgenomen.

3 Armoedebeleid in Waddinxveen: de gemeente en maatschappelijke organisaties

3.1 Inzet van de gemeente

Visie en doelstelling van het armoedebeleid

De gemeente Waddinxveen wil mogelijk maken dat iedereen meedoet. Deze focus in de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting wordt vertaald naar het bieden van gerichte inkomensondersteuning, financiële hulpverlening en activering. Waddinxveen wil armoede en financiële problemen structureel voorkomen en bestrijden, waarbij de zelfredzaamheid van de burgers wordt vergroot. Daarnaast is het armoedebeleid gericht op het bevorderen van maatschappelijke participatie van mensen met een laag inkomen en/of schulden. Een belangrijke doelstelling is om het gebruik van voorzieningen te stimuleren. Speciale aandacht gaat uit naar huishoudens met schoolgaande kinderen, chronisch zieken en ouderen (Benchmark SGBO 2008).

Het armoedebeleid bestaat uit twee centrale onderdelen:

- Inkomensondersteuning: het aanbieden en uitvoeren van regelingen voor minima.
- Activering: het aanbieden van maatwerktrajecten aan alle mensen met een uitkering. Dit kan toeleiding zijn naar werk of een opleidingsplaats. Stijging op de participatieladder is het uiteindelijke doel.

Sinds de verkiezingen van 2010 heeft Waddinxveen een college van Protestantse Combinatie Waddinxveen, VVD en CDA. Dit college *'wil werken aan een Waddinxveen dat volop in ontwikkeling is, met een eigen identiteit en een aantrekkelijke leef- en werkomgeving. Om dit te bereiken wil de gemeente o.a. inwoners, bedrijven en maatschappelijke instellingen veel nadrukkelijker dan vroeger betrekken bij de voorbereiding van beleidskeuzes'* (Gemeente Waddinxveen 2010). Het woord armoede komt niet voor in het collegeprogramma. Als hun drie speerpunten noemt het college: meedoen, leefbaarheid en besturen. Bij meedoen wil het college *'een groter beroep doen op de eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid van de individuele burger. Ook willen ze meer dan voorheen gebruik maken van de kracht en de kennis van iedereen in de samenleving'* (idem). Het college wil burgers zo min mogelijk belasten met administratieve verplichtingen.

Door de bezuinigingen die ook de gemeente Waddinxveen treffen, is er geen extra ruimte voor minimavoorzieningen, maar de bestaande budgetten blijven wel gehandhaafd, aldus een geïnterviewde beleidsambtenaar. Ook vertelt een respondent dat de gemeente zoekt naar mogelijkheden om de Participatiegelden (voor inburgering en volwasseneneducatie) in te zetten voor trajecten voor mensen die vanuit de afdeling Dienstverlening begeleid worden (re-integratie).

Inhoud van het gemeentelijke armoedebeleid

De gemeente Waddinxveen richt zich in haar huidige armoedebeleid op twee punten: de schuldhulpverlening en de uitvoering van de Wet werk en bijstand (Wwb, 2004), inclusief de minimaregelingen. Ongeveer tachtig huishoudens maken gebruik van schuldhulpverlening in Waddinxveen; de helft daarvan is afhankelijk van een uitkering, de andere helft zijn werkende armen. Bij de uitvoering van de Wwb baseert de gemeente zich op de nota Minimabeleid uit 2004. De kern van dit beleid is inkomensondersteuning in combinatie met toeleiding naar werk. De eerder genoemde Minimaeffectrapportage van het NIBUD uit 2006 en een gemeentelijke evaluatie uit 2007 hebben op onderdelen geleid tot aanpassingen van het minimabeleid. Het Platform Sociaal Waddinxveen (in 2007 nog Platform Armoedebestrijding Waddinxveen geheten) heeft de gemeente geadviseerd de aanbevelingen van het NIBUD over te nemen. Per 1 januari 2008 zijn de volgende maatregelen doorgevoerd:

1. Eén normbedrag voor alle minimaregelingen: de inkomensgrens voor alle gemeentelijke minimaregelingen is vastgesteld op 120% van het wettelijk sociaal minimum (voor de collectieve ziektekostenverzekering en de bijdrageregeling schoolkosten was dit al op 120% van het minimum gesteld).
2. Categorale bijstand voor ouderen: de bijdragen voor echtparen is vastgesteld op € 50,00 per persoon en voor alleenstaanden op € 75,00 per persoon.
3. Samenwerking van de waterschappen ten aanzien van kwijtschelding: de betalingscapaciteit wordt maar één keer berekend bij de aanvraag van kwijtschelding van zowel gemeentelijke belastingen als bij de waterzuiverings- en ingezetenenheffing.

In de praktijk richt het armoedebeleid in Waddinxveen zich vooral op Wmo-cliënten en uitkeringsgerechtigden. Dit zijn bijstandsafhankelijken, Wajongers en gedeeltelijk arbeidsongeschikten, die om de een of andere reden bekend zijn bij de gemeente. De uitvoering van de Wwb en de regelingen voor minima (behalve de kwijtschelding, deze voert de afdeling Financiën uit) zijn in handen van de afdeling Dienstverlening. Deze afdeling heeft ongeveer 160 personen in haar bestand. De gemeente probeert deze mensen zoveel mogelijk te activeren en te laten uitstromen door ze te begeleiden naar (vrijwilligers)werk. Of in de bewoordingen van een geïnterviewde beleidsambtenaar: *'Ons college zegt: ons vangnet moet geen hangmat worden'*.

In 2008 nam Waddinxveen samen met twaalf andere gemeenten deel aan de Benchmark Armoedebeleid van de VNG. Deze is in 2008 voor de eerste keer uitgevoerd: Almere, Alphen aan den Rijn, Den Bosch, Deventer, Goedereede, Heiloo, Hengelo (O.), Hoogeveen, SOZABEL (Huizen, Blaricum, Eemnes en Laren), Nieuwegein, Valkenburg aan de Geul, Waddinxveen en Zaanstad deden ook mee. Deze Benchmark maakt prestaties van sociale diensten zichtbaar door ze met elkaar te vergelijken. De resultaten van die vergelijking bieden handvatten om de uitvoering van het armoedebeleid te verbeteren. Het rapport van deze Benchmark Armoedebeleid 2008 toont aan dat het aantal huishoudens in Waddinxveen op het sociaal minimum gemiddeld lager is dan de benchmark. Verder is het opvallend dat de doorlooptijden van de aanvragen lager is. Ten slotte toont het rapport aan dat het bereik van de doelgroep niet hoger of lager is dan het gemiddelde, maar wel (net als bij de andere benchmarkgemeenten) verbetering behoeft. De gemeente Waddinxveen constateerde vervolgens dat de benchmark onvoldoende aanknopingspunten biedt om (nieuw) beleid te maken. Vergelijkingen zijn moeilijk te maken omdat de verschillen tussen de gemeenten (grootte en

regio) groot zijn. Bij het aanbieden van het benchmarkrapport aan het college van B&W in december 2009 besloot de gemeente om samen met het Platform Sociaal Waddinxveen een actieplan te maken om stille armoede op te sporen en het gebruik van minimaregelingen te verhogen. Hierbij speelden zij in op de activiteiten in het kader van het Europese jaar van de armoedebestrijding in 2010.

Een belangrijke vraag voor de gemeente blijft hoe ze het gebruik van de regelingen kan optimaliseren. In 2007 was er sprake van onderbenutting van de verschillende regelingen. De gemeente noemde een aantal oplossingen om het niet-gebruik tegen te gaan:

- Het vergroten van de bekendheid van de regelingen, bijvoorbeeld via belangenorganisaties (het Platform Armoedebestrijding Waddinxveen en de Wmo-raad), het informeren c.q. houden van spreekuren of voorlichtingsbijeenkomsten.
- Intensivering van de bekendmaking van regelingen de via media, maar ook via folders/brochure/posters.
- Minima ondersteunen bij het invullen van de formulieren door de Formulierenbrigade.
- Eén loket voor het aanvragen van minimaregelingen.
- Het versimpelen van de aanvraag door de ontwikkeling van één aanvraagformulier voor alle regelingen.
- Vereenvoudiging van regelingen (de regeling schoolkosten, invoering van deelname aan de Rotterdampas).
- Bestandskoppeling voor een gerichte benadering (o.a. het bestand kwijtschelding gemeentelijke belastingen), zodat aan huishoudens die er recht op hebben een aanvraagformulier gestuurd kan worden.
- Exitgesprekken (bij uitstroom uit de bijstand) gebruiken om te benadrukken dat men na uitstroom uit de bijstand nog steeds gebruik kan maken (van een deel) van de regelingen.

De gemeente brengt de regelingen inmiddels onder de aandacht door '*klanten uit ons bestand*' (bijstandsgerechtigden, Wmo-klanten en mensen die al eens eerder gebruik maakten van een gemeentelijke regeling) rechtstreeks aan te schrijven en ze te wijzen op de regelingen waar zij (mogelijk) gebruik van kunnen maken. Ook vraagt de gemeente maatschappelijke organisaties om de regelingen onder de aandacht te brengen; daarvoor zijn folders beschikbaar. Daarnaast publiceert de gemeente één of twee keer per jaar in de lokale weekkrant via een themapagina over alle regelingen.

De geïnterviewden hebben waardering voor de inspanningen van de gemeente. Tegelijkertijd blijft het een belangrijk aandachtspunt, waaraan de gemeente moet blijven werken. Het tegengaan van niet-gebruik van gemeentelijke voorzieningen is ook als doelstelling opgenomen in het Collegeprogramma 2010-2014.

De gemeente neemt de doelstellingen ten aanzien van het vergroten van het bereik van de minima op in een nieuwe nota: het Beleidsplan Uitvoering Wwb. In het voorjaar van 2010 maakt de gemeente hiermee een begin.

De gemeente ziet voor zichzelf vooral een rol weggelegd in het bieden van goede regelingen voor minima en het onder de aandacht brengen daarvan, zowel richting de maatschappelijke organisaties als richting de minima zelf. De ambtenaren die onze enquête hebben ingevuld,

bevestigen die rolopvatting Zij voegen daaraan toe dat de gemeente ook optreedt als initiatiefnemer van projecten die de maatschappelijke participatie van minima bevorderen.

3.2 *Inzet van maatschappelijke organisaties*

De gemeente Waddinxveen kenmerkt zich door een actief kerkelijk- en verenigingsleven. Daarbij, en ook bij andere maatschappelijke organisaties, zijn veel vrijwilligers actief. Zij spelen een grote rol als het gaat om inzet voor mensen die met een minimuminkomen moeten rondkomen. De maatschappelijke organisaties die de enquête hebben ingevuld zijn op het gebied van het bestrijden van armoede en sociale uitsluiting voornamelijk actief bij het doorverwijzen, signaleren en informeren van minima. De helft van deze organisaties is ook bezig met activering naar bijvoorbeeld sociaal-culturele participatie, opleiding, werk of vrijwilligerswerk, en/of participatie in persoonlijke netwerken.

Het Platform Sociaal Waddinxveen is een organisatie bestaande uit ongeveer dertig organisaties, die zich allemaal wensen in te zetten voor de bestrijding van sociale- en financiële armoede in Waddinxveen. Het Platform is vijftien jaar geleden opgericht onder de naam Platform Armoede Bestrijding Waddinxveen, naar aanleiding van een manifestatie die door de gemeente was geïnitieerd.

Het is een belangenplatform dat gevraagd en ongevraagd advies geeft aan de gemeente. Sinds kort zijn de cliëntenraad en het Platform Sociaal Waddinxveen samengevoegd, waardoor de gemeente nu ook officieel verplicht is hen te bevragen. De gemeente legt het Platform zaken voor die ze hebben ontwikkeld en daarop mogen zij reageren. *'Het is een heel actief platform, daar kunnen we niet omheen!'* aldus een van de geïnterviewde beleidsambtenaren.

Het dagelijks bestuur van het Platform, de projectgroep, bestaat uit vier vertegenwoordigers van de deelnemende organisaties van het Platform. Zij vergaderen vier keer per jaar. Hierna volgt het kwartaaloverleg met de wethouder. Vervolgens is er de plenaire vergadering, waarbij dus alle afgevaardigden van de deelnemende organisaties aanwezig zijn.

Ambtenaren van de gemeente en de wethouder Sociale Zaken zijn ook bij dit overleg van het Platform aanwezig, maar maken hiervan geen onderdeel uit. Deze cyclus vindt elk kwartaal plaats. Soms vergadert de projectgroep ook tussendoor, namelijk als er ad hoc belangrijke zaken gebeuren. Het Platform Sociaal Waddinxveen krijgt subsidie van de gemeente.

Voor het Platform Sociaal Waddinxveen vervult Stichting Vonk de secretariaatsfunctie. Stichting Vonk is in februari 2008 opgericht en komt voort uit een fusie van de Stichting Kreater en de Stichting Waddinxveens Welzijnswerk (SWW). Stichting Vonk biedt zowel creatieve activiteiten aan (zoals theater, muziek, beeldende kunst en dans) voor kinderen, jongeren en volwassenen, als welzijnactiviteiten voor ouderen. Een van de initiatieven van het Platform is de Formulierenbrigade. Vrijwilligers helpen met het invullen van bijvoorbeeld aanvraagformulieren voor minimaregelingen. *'De gemeente stuurt mensen een brief waarin ze minima wijzen op de mogelijkheid om gebruik te maken van ontheffing van gemeentelijke belastingen. Dan geven ze daarin aan dat mensen hulp van ons kunnen krijgen bij het invullen van die formulieren. Daar hebben we het erg druk mee gehad.* Ook geeft een andere gesprekspartner aan dat het Platform de brochures van de gemeente heeft vereenvoudigd door deze in begrijpelijke taal om te zetten.

Een particulier initiatief dat een aanzienlijk deel van de huishoudens bereikt die met een minimum-inkomen moeten rondkomen, is Care for Family. De stichting Care for Family biedt praktische hulp aan (kansarme) gezinnen en personen die om wat voor reden dan ook in de (financiële) problemen zijn geraakt. Care for Family is een vrijwilligersorganisatie en is volledig afhankelijk van donaties in de vorm van geld en goederen. De stichting ontvangt geen subsidie van de gemeente. Care for Family deelt om de veertien dagen aan ongeveer 140 huishoudens voedseltassen uit. Care for Family heeft een inloophuis, waar ongeveer zeventig mensen komen. Ze organiseert verwenmiddagen en verzorgt cursussen. *'Sociale uitsluiting is onzichtbaar omdat er veel schaamte is. Mensen raken hierdoor geïsoleerd. Alles kost geld. In het inloophuis zien we dat mensen echt even kunnen ontspannen en zichzelf zijn. Dat doet mensen veel goed.'* Ook bemiddelt Care for Family bij de uitwisseling van spullen (iemand heeft iets over, de ander heeft iets nodig). Mensen komen ook met vragen, bijvoorbeeld over hoe iets werkt bij een instantie.

Stichting Kwadraad verzorgt het algemeen maatschappelijk werk in Waddinxveen. Waddinxveen is één van de 26 gemeenten waar Kwadraad haar diensten aanbiedt. Ze hebben een breed en gedifferentieerd dienstverleningsaanbod. Elke ochtend van 9.00 tot 10.00 houdt Kwadraad in Waddinxveen inloop- en telefonisch spreekuur. Ze verzorgen in opdracht van de gemeente onder meer de schuldhulpverlening.

3.3 *Minima over minimabeleid*

De vertegenwoordigers van minima zijn redelijk tevreden over het minimabeleid van Waddinxveen en waarderen de inspanningen om de regelingen zo goed mogelijk onder de aandacht te brengen en om het gebruik ervan zo gemakkelijk mogelijk te maken. Beter kan het altijd: *'De gemeente hanteert een grens van 120%, dat willen wij oprekken naar 130%.'* Anderen zijn niet gerust op de koers van het nieuwe college: *'We hebben hier jarenlang een heel sociaal college gehad. We hadden de wethouder mee. Nu zijn er twee nieuwe wethouders en is het maar afwachten.'*

Ondanks de inspanningen die volgens de gemeente nodig zijn om de regelingen nog beter onder de aandacht te brengen, geven vertegenwoordigers van minima aan dat zij de indruk hebben dat mensen wel op de hoogte zijn van de regelingen.

Tegelijkertijd zijn er ook kritische opmerkingen gemaakt. Een vertegenwoordiger van de minima merkt dat mensen soms moeite hebben met de houding van medewerkers van de gemeente. Wat minima ook niet prettig vinden is het gebrek aan privacy in de hal van het gemeentehuis: *'Daar staat een brievenbus van de afdeling Dienstverlening waar mensen hun aanvraagformulieren in kunnen doen. Er is vaak publiek in die hal, dus men zou kunnen zien dat je gebruikt maakt van regelingen. Dat is voor sommige mensen een drempel, hier speelt schaamte en trots. We hebben het als platform voor elkaar gekregen dat je formulieren nu ook per post kan toesturen.'*

Een ander punt dat geïnterviewden aangeven is dat het armoedebeleid meer gericht zou kunnen zijn op preventie. *'Wat de gemeente zou moeten doen, is mensen tegelijk wijzen op alle minimaregelingen die er zijn. Maar kwijtschelding bijvoorbeeld zit niet bij de afdeling Dienstverlening. De volgende ronde hopen we het voor elkaar te krijgen dat mensen in één moeite door over alles*

geïnformeerd worden en er gebruik van kunnen maken. Zo kan het gebruik van de regelingen goed gestimuleerd worden. Overigens is het in dit verband goed om te vermelden dat de gemeente per 2011 van plan is de gemeentelijke belastingen voor minima automatisch kwijt te schelden. Daarmee wil zij een bijdrage leveren aan de preventie van armoede in de gemeente. Over het algemeen is de gemeente Waddinxveen niet heel intensief bezig met preventie van armoede. Volgens een gemeenteambtenaar is het effect van preventie moeilijk meetbaar *'Als gemeente moeten we steeds meer zichtbaar maken wat het beleid oplevert en dat is bij preventie heel moeilijk'*, aldus een van de geïnterviewden.

Een ander verbeterpunt dat geïnterviewde vertegenwoordigers van minima noemen is de beeldvorming. De indruk bestaat dat armoede nog steeds vaak veroordeeld wordt. *'Je moet er met elkaar over praten en het persoonlijk bekijken: wat betekent het eigenlijk voor mensen?'* Een ander merkt op: *'Armoede blijft iets wat er niet echt bij hoort. In een dorp als Waddinxveen zijn er wel vrijwilligers die zich het lot van mensen die in armoede leven aantrekken, maar er is ook een groep (burgers, maar ook raadsleden) die zegt dat er geen armoede is'*.

Het is tegenstrijdig dat de vertegenwoordigers van minima enerzijds aangeven dat zij de indruk hebben dat de minima in Waddinxveen over het algemeen (goed) op de hoogte zijn van de regelingen, en anderzijds dat niet-gebruik bestreden moet worden. Dit kan duiden op twee zaken. Ten eerste is het mogelijk dat de minima wel op de hoogte zijn van regelingen, maar dat zij er niet altijd gebruik van maken omdat zij zich schamen voor hun situatie. Een tweede mogelijkheid is dat de vertegenwoordigers van minima die wij hebben gesproken wellicht een enigszins vertekend beeld hebben, omdat zij te maken hebben met de minima die goed op de hoogte zijn van de regelingen.

De geïnterviewde beleidsambtenaren geven aan dat de minima betrokken worden bij het minimabeleid via de cliëntenraad. *'Deze lag even op z'n gat maar is nu opnieuw leven ingeblazen'*. De cliëntenraad maakt nu onderdeel uit van het Platform Sociaal Waddinxveen (PSW).

Niet alle vertegenwoordigers van minima hebben de indruk dat ze betrokken zijn bij het ontwikkelen van beleid. *'Nee, dat geloof ik niet. Sinds kort zit ik in het Platform Sociaal Waddinxveen en als ik dan verhalen uit de praktijk vertel, zitten ze [ah: gemeenteambtenaren] me met grote ogen aan te kijken. Maar ik snap de gemeente ook wel. Wij zijn goeddoeners. De betrokkenheid kan worden verbeterd doordat gemeenteambtenaren ook eens bij ons komen kijken.'*

Een andere vertegenwoordiger van de minima vindt wel dat de minima voldoende worden betrokken bij het ontwikkelen van het beleid, namelijk via het Platform Sociaal Waddinxveen. De leden hiervan hebben voldoende achterban om te weten wat er leeft en de contacten met de gemeente zijn erg goed. Over de betrokkenheid bij het ontwikkelen van beleid verschillen vertegenwoordigers van minima dus van mening.

3.4 Inspirerende projecten voor de minima

Naast de gemeente die met minimavoorzieningen de minima in Waddinxveen ondersteunt, zet het particulier initiatief zich in voor mensen die op of onder het minimuminkomen leven. De vrijwilligers van verenigingen en kerken zijn daarbij van essentieel belang. Onderstaande drie voorbeelden

illustreer hun inzet. In Waddinxveen zijn er weinig projecten die de gemeente en de maatschappelijke organisaties gezamenlijk uitvoeren.

Inloophuis en Voedselbank van Care for Family

De stichting Care for Family biedt praktische hulp aan (kansarme) gezinnen en personen die om wat voor reden dan ook in de (financiële) problemen zijn geraakt. Care for Family is een vrijwilligersorganisatie en is volledig afhankelijk van donaties in de vorm van geld en goederen. De organisatie ontvangt geen subsidie van de gemeente. Care for Family distribueert voedseltassen en heeft een inloophuis. Care for Family organiseert verwenmiddagen en verzorgt cursussen. (www.careforfamily.com)

HiP (Hulp in Praktijk)

HiP is een communicatienetwerk dat zich in samenwerking met de christelijke kerken inzet voor mensen in nood in de samenleving. Vrijwilligers van HiP helpen mensen met het invullen van de belastingformulieren, de administratie, met boodschappen doen, met het onderhoud van hun tuintje, et cetera. Ook gaan de mensen van HiP mee naar een loket als dat nodig is. HiP is een landelijk netwerk, maar heeft een plaatselijke werking. HiP zorgt voor contactvorming tussen mensen en doorbreekt zo de anonimiteit in de samenleving. HiP ondersteunt de lokale kerken, zij is dienend ten opzichte van de kerk. Zij is gericht op een vitale kerk die invloed heeft op de samenleving. HiP is interkerkelijk geïntereerd en actief in 23 plaatsen in Nederland. In Waddinxveen participeren twaalf kerken in HiP. (www.stichtinghip.nl)

Formulierenbrigade

Een aantal vrijwilligers van het Platform Sociaal Waddinxveen vormt de Formulierenbrigade. De Formulierenbrigade is een initiatief van het PSW en de Seniorenraad. Er zijn drie vrijwilligers en een coördinator bij welzijnsinstelling Vonk bij betrokken. Ze helpen mensen met het invullen van formulieren, bijvoorbeeld voor het aanvragen van minimaregelingen.

4 Samenwerken aan armoedebeleid in Waddinxveen

Vier ambtenaren en acht medewerkers van maatschappelijke organisaties lieten zich in onze enquête uit over de samenwerking rondom de armoedebestrijding in Waddinxveen. Daarmee was de respons binnen het gemeentelijke apparaat de helft van de genodigde, terwijl bij de maatschappelijke organisaties ongeveer een vijfde reageerde. Daarnaast is er veel informatie over deze samenwerking naar voren gekomen uit de interviews met de belangrijke spelers op het gebied van het bestrijden van armoede en sociale uitsluiting die werkzaam zijn bij de gemeente Waddinxveen en met vertegenwoordigers van minima (van de cliëntenraad, Care for Family en het Platform Sociaal Waddinxveen).

4.1 Inkomensverbetering en maatschappelijke participatie van minima

De samenwerking aan armoedebeleid richt zich in Waddinxveen zowel op de verbetering van de financiële situatie van minima, als op de verbetering van hun maatschappelijke participatie. Een van de respondenten merkt hierover op: *'Gesproken wordt altijd van de pijlers, het financiële verhaal en participatie, maar mij gaat het om het welbevinden van de klant. Daar richt de samenwerking zich ook op.'* Omdat Waddinxveen relatief klein is, vinden geïnterviewden het er overzichtelijk en kleinschalig. Daardoor zeggen zij elkaar gemakkelijk te kunnen vinden.

4.2 Samenwerking binnen het gemeentelijke apparaat

De afdeling Dienstverlening werkt samen met de afdeling Strategie en beleidsontwikkeling. Sinds een gemeentelijke reorganisatie is de beleidsontwikkeling losgekoppeld van de uitvoering. Daardoor is er meer afstand gekomen, wat sommige beleidsambtenaren als lastig ervaren. Tegelijkertijd blijven 'de lijntjes' in dit kleine dorp kort en weten ze elkaar onderling goed te vinden. Volgens de ambtenaren die de enquête hebben ingevuld, verloopt de samenwerking tussen de Afdeling Strategie en beleidsontwikkeling en de afdeling Dienstverlening goed. Ook is er sprake van samenwerking tussen de afdelingen Dienstverlening en Financiën. Deze laatste voert de kwijtscheldingen van gemeentelijke belastingen uit, waar minima vaak voor in aanmerking komen.

Binnen de afdeling Strategie en beleidsontwikkeling is volgens een van de respondenten sprake van *'integrale samenwerking op beleidsniveau'*. Binnen deze afdeling zitten alle beleidsvelden samen. Een voorbeeld: *'Momenteel worden bezuinigingen in de Wmo doorgevoerd. Onder andere een korting op de eigen bijdrage voor huishoudelijke hulp. Maar wat betekent dit voor de aanvragen bij de bijzondere bijstand? Daar is namelijk een vermogenstoets en bij de Wmo niet. Wat heeft dit voor consequenties en wat betekent dit voor de mensen? Daarover zijn we met elkaar (binnen SBO dus) in overleg.'*

De ambtenaren in onze enquête geven aan dat er niet veel, maar ook niet weinig wordt samengewerkt binnen de gemeente als het gaat om armoedebeleid. In de enquête is gevraagd wat men vindt van de samenwerking binnen het gemeentelijke apparaat. De ambtenaren beoordelen de interne samenwerking met een 6.8 en zijn hierover dus redelijk tevreden. Daarbij vonden ze alle aspecten ten aanzien van de samenwerking die ze voorgelegd kregen belangrijk of zeer belangrijk. Over alle aspecten zijn de ambtenaren gemiddeld neutraal tot tevreden. Zij zijn het meest tevreden over de kennis van de andere afdelingen over wat er speelt in de praktijk van armoede en sociale uitsluiting, het directe effect bereiken voor minima, en het luisteren van de andere afdelingen naar de punten die door de eigen afdeling naar voren worden gebracht. Over regelmatig formeel overleg, de kennis van de afdelingen over de eigen afdeling en wat deze afdeling doet ten aanzien van armoede en sociale uitsluiting, en gezamenlijk het effect van maatregelen analyseren, zijn zij relatief het minst tevreden. Twee van de vier ambtenaren noemen verbeterpunten: het verduurzamen van projecten naar beleid, gerichte en periodieke resultaatmeting, het naar buiten brengen van resultaten, verantwoordelijkheid nemen, integraal overleg, en initiatief vanuit de medewerkers zelf om vanuit een bredere pet naar armoede te kijken.

4.3 Samenwerking tussen de gemeente en maatschappelijke organisaties

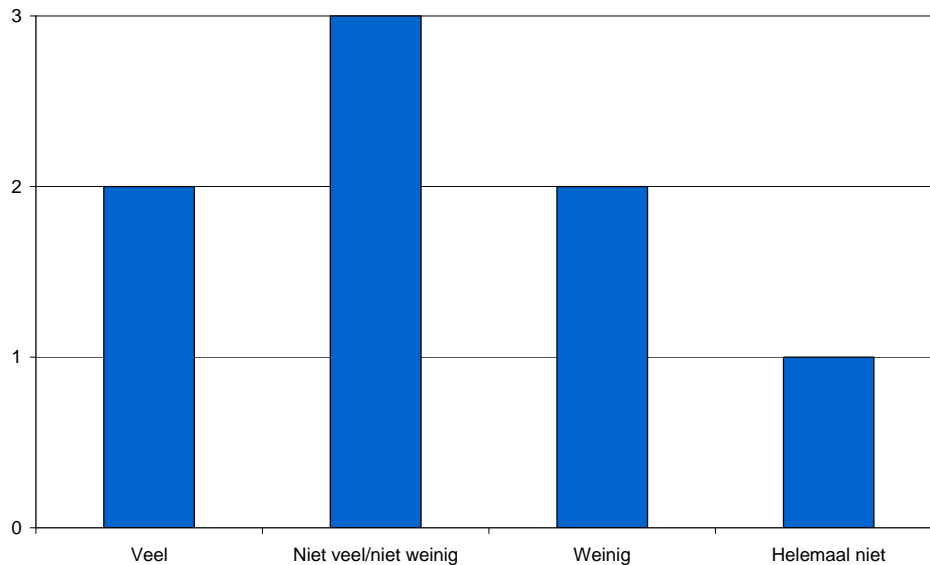
Maar twee maatschappelijke organisaties die de enquête hebben ingevuld zeggen veel samen te werken met de gemeente (zie figuur 4.1). Als er wordt samengewerkt, draait het vaker om het bevorderen van de maatschappelijke participatie dan om inkomensverbetering van minima. De samenwerking blijkt in bijna alle gevallen om het uitwisselen van informatie te gaan. Ook komt het vaak voor dat er contact is over individuele cases of dat een organisatie wordt betrokken bij de beleidsvorming van de gemeente (via het PSW waarschijnlijk). De helft van de medewerkers van de maatschappelijke organisaties geeft aan dat de samenwerking met de gemeente op een bepaalde doelgroep is gericht. Bijstandsgerechtigden, arbeidsongeschikten en chronisch zieken, vluchtelingen of gescheiden vrouwen met kinderen worden genoemd. Bij de andere helft is de samenwerking niet op een bepaalde doelgroep gericht.

De samenwerking tussen de gemeente en de vertegenwoordigers van minima vindt volgens de laatsten vooral plaats als het gaat om financiële ondersteuning. Ze waarderen het met elkaar nadenken over armoede en sociale uitsluiting, maar vinden ook dat de samenwerking eigenlijk te weinig oplevert. Ze merken dat de wil er bij de gemeente wel is, maar *'de mogelijkheden van de gemeente zijn ook beperkt'*.

Drie van de vier ambtenaren die de enquête hebben ingevuld geven aan samen te werken met maatschappelijke organisaties op het gebied van armoede en sociale uitsluiting. Zij werken vooral samen met woningcorporaties, het maatschappelijk werk en belangenbehartigers van minima. Die samenwerking is vaak gericht op een specifieke doelgroep zoals ouderen, bijstandsgerechtigden, kinderen van minima of nieuwe Nederlanders.

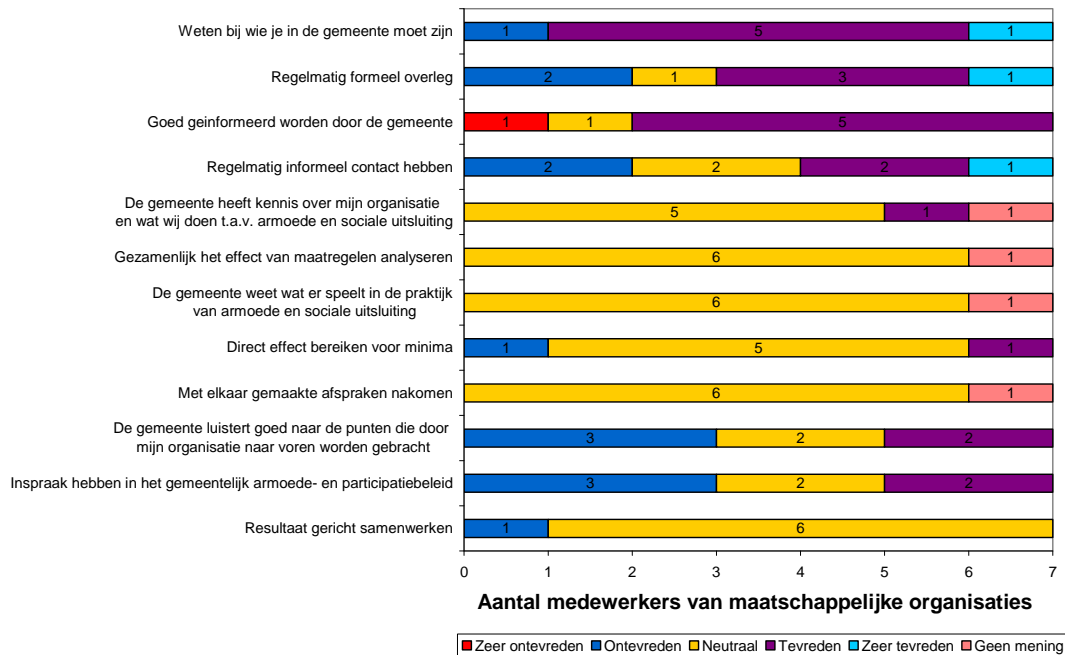
De gemeente zegt ook samen te werken met het UWV als het gaat om werk en inkomen. *'De samenwerking met het UWV is niet echt gericht op armoede, maar gaat wel over participatie'*, zegt een ambtenaar tijdens het interview.

Figuur 4.1 Hoe vaak werken maatschappelijke organisaties samen met de gemeente? (n=8)

De maatschappelijke organisaties in onze enquête waarden de samenwerking met de gemeente met een 6.3. Dit is voldoende, maar geeft wel aan dat deze samenwerking verbeterd kan worden. Het meest tevreden zijn de maatschappelijke organisaties over dat zij weten bij wie je in de gemeente moet zijn. Het minst tevreden zijn zij over resultaatgericht samenwerken, inspraak hebben in het gemeentelijk armoede- en participatiebeleid, en dat de gemeente luistert naar de punten die door de organisaties naar voren worden gebracht. Over die eerste twee punten waren de ambtenaren in onze enquête juist positief; daar ligt dus enige spanning. Dat geldt ook voor het derde punt van ontevredenheid, dat de maatschappelijke organisaties juist heel belangrijk vinden. De aspecten die zij namelijk als het belangrijkste aanvinken, zijn het nakomen van met elkaar gemaakte afspraken en dat de gemeente goed luistert naar de punten die door de organisatie naar voren worden gebracht. Figuur 4.2 geeft een overzicht van de aspecten en de mate van tevredenheid van de medewerkers van de organisaties hierover.

Figuur 4.2 Tevredenheid over de samenwerking met de gemeente

Ook hebben we gekeken welke aspecten (zie figuur 4.2) de algemene tevredenheid over de samenwerking het meest beïnvloeden. Het lijkt vooral om de volgende aspecten te gaan:

- Resultaatgericht samenwerken.
- Weten bij wie je in de gemeente moet zijn.
- Goed geïnformeerd worden door de gemeente.

De conclusie is hier dat resultaatgericht samenwerken een belangrijk aspect is omdat het de algemene tevredenheid beïnvloedt, en dit terwijl de organisaties hier het minst tevreden over zijn. Het gaat dus om een belangrijk aandachtspunt.

Opvallend is dat bijna alle maatschappelijke organisaties verbeterpunten noemen voor de samenwerking met de gemeente. De genoemde punten zijn echter erg verschillend:

- Een meer duidelijke doelstelling en prestaties afspreken.
- Het vaker uitwisselen van individuele casussen en daarbij openstaan en het serieus nemen voor elkaars deskundigheid/visie/aanpak.
- Betrek een diverse groep van verenigingen en organisaties bij de aanpak.
- Meer betrokken zijn bij de activiteiten van onze organisatie.
- De problemen en (on)mogelijkheden van onze doelgroep (vluchtelingen) goed in kaart brengen en onderzoeken welke behoeften er bestaan per individu en waarbij geholpen kan/moet worden omdat men niet in staat is het zelf te doen.
- De gemeenteraad moet de adviezen van de Wmo-raad meenemen in de besluitvorming.

4.4 Samenwerking van maatschappelijke organisaties en groepen onderling

Als het gaat om de onderlinge samenwerking, constateren we dat bijna alle maatschappelijke organisaties in de enquête aangeven dat hun organisatie samenwerkt met andere organisaties (dan de gemeente) op het gebied van armoede en sociale uitsluiting. Er wordt vooral vaak samengewerkt met dienstverlenende instellingen (zoals de thuiszorg), vrijwilligersorganisaties en belangenbehartigers van minima. In bijna alle gevallen wordt er informatie uitgewisseld of is er contact over individuele cases. In de meeste gevallen is de samenwerking gericht op een bepaalde doelgroep. Ouderen, bijstandsgerechtigden en minima met een baan zijn meerdere malen genoemd. De Wmo-raad in Waddinxveen organiseert regelmatig een zogeheten Zorgmarkt in de gemeente; alle partijen kunnen zich daar presenteren.

Care for Family werkt, behalve met de gemeente, samen met de Vierstroom (thuiszorg), stichting MEE en de stichting Jeugdzorg. Deze organisaties melden mensen bij Care for Family aan en zeggen dan *'deze mensen redden het niet zonder voedseltas'*. Care for Family probeert dan, naast het verstrekken van een voedseltas, wat meer voor deze mensen te betekenen, door middel van een leuke ochtend of middag, of het aanbieden van een cursus.

4.5 Lokale samenwerkingsverbanden

In vergelijking met andere gemeenten komen er weinig lokale samenwerkingsverbanden voor in Waddinxveen. Opvallend is dat slechts de helft van de organisaties die de enquête hebben ingevuld aan een lokaal samenwerkingsverband deelneemt. Platform Sociaal Waddinxveen, Meldpunt Zorg en Overlast (vanuit de GGD), het Armoede platform, en het Signaleringsoverleg Ouderen (Wmo) worden genoemd. Ook de ambtenaren die de vragenlijst hebben ingevuld noemen niet zoveel samenwerkingsverbanden (bestaande uit meerdere partners) waaraan hun afdeling deel neemt. Alleen het Signaleringsoverleg en het Platform Sociaal Waddinxveen worden door hen genoemd. Hieronder presenteren we de meest genoemde samenwerkingsverbanden.

Platform Sociaal Waddinxveen

Het Platform Sociaal Waddinxveen is een organisatie bestaande uit ongeveer dertig organisaties, die zich allemaal wensen in te zetten voor de bestrijding van sociale en financiële armoede in Waddinxveen. De deelnemende organisaties zijn: de Diaconie Nederlands Hervormde Kerk, de VVD, de Remonstrantse Gemeente, de FNV Vrouwenbond, het CNV, de Hervormde Immanuelkerkgemeente, de Rooms-Katholieke Parochie Sint Victor, de Hervormde Kiesvereniging Waddinxveen, de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, Stichting Vluchtelingenwerk Waddinxveen, H.W.Z.M., Wijk- en Buurtbeheer Zuid, de KBO (Katholieke Bond voor Ouderen), Stichting Gered Gereedschap, de Emancipatiewerkgroep PvdA, de PvdA, het Platform Gehandicapten Waddinxveen, Stichting Vonk, de Seniorenraad Waddinxveen, Care for Family en de Zonnebloem, gemeente Waddinxveen.

Signaleringsoverleg Eenzaamheid, Welzijn en Participatie Waddinxveen

In het kader van het Proefproject ouderen Wmo en de AWBZ pakketmaatregelen is het Signaleringsoverleg Eenzaamheid, Welzijn en Participatie Waddinxveen opgestart. Verschillende organisaties nemen deel aan het signaleringsoverleg. Dit zijn het Zorgloket van de gemeente Waddinxveen, Woonpartners Midden-Holland, MEE Midden-Holland, de Vierstroom, Palet Welzijn, Kwadraad en de Stichting Vonk. Deze organisaties wisselen kennis en ervaring uit, bespreken casussen en zoeken passende zorg en ondersteuning voor de cliënten. Het doel van het overleg is om passende hulp en ondersteuning te bieden aan eenzame ouderen en mensen die problemen hebben met hun zelfredzaamheid en het meedoen in de samenleving. (Bron: Website gemeente Waddinxveen)

Intergemeentelijke Samenwerking Midden-Holland

Een respondent verwijst naar een intergemeentelijk samenwerkingsverband: de Intergemeentelijke Samenwerking Midden-Holland. Hierin werken dertien gemeenten, met Gouda als centrumgemeente, samen rondom uiteenlopende thema's, waaronder arbeidsmarkt en inburgering. In dit samenwerkingsverband vindt kennisuitwisseling en voorbereiding van nieuw beleid plaats.

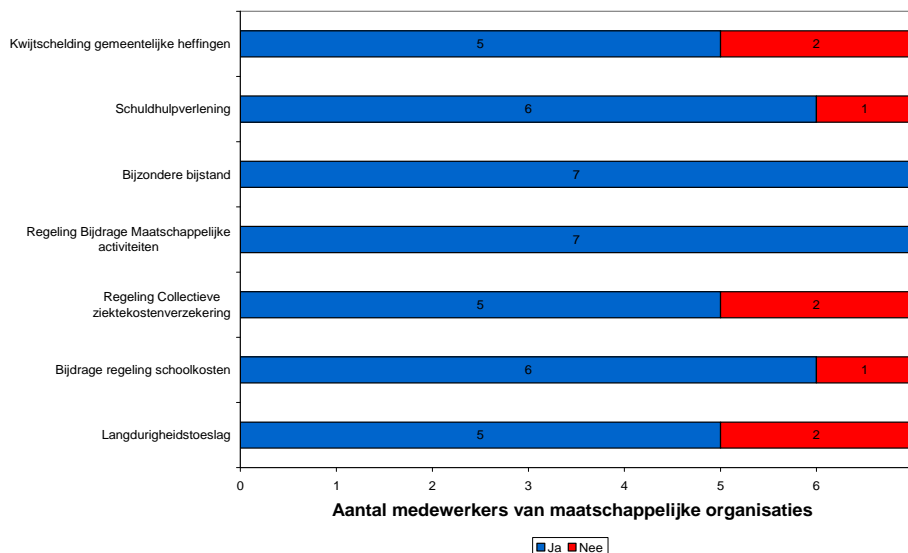
5 *Versterking van de lokale sociale agenda in Waddinxveen*

De versterking van de lokale sociale agenda is samen met het versterken van de samenwerking tussen partijen op lokaal niveau de belangrijkste doelstelling van deelname aan de Stedenestafette. Zeker nu bezuinigingen aanstaande zijn, is het van belang om armoedebestrijding hoog op de lokale sociale agenda te houden. Daarbij lijkt verdere versterking van het maatschappelijke draagvlak voor armoedebeleid nodig, ook in Waddinxveen, waar nogal eens getwist wordt over het bestaan van armoede in de gemeente.

5.1 *Respons op de vragen van de gemeente Waddinxveen aan het veld*

Via onze enquête heeft de gemeente Waddinxveen aan ambtenaren en medewerkers van maatschappelijke organisaties een extra vraag kunnen stellen. De gemeente wilde weten of de respondenten wisten waar minima terecht kunnen voor het aanvragen van een aantal gemeentelijke voorzieningen. De deelnemers van de maatschappelijke organisaties kunnen de minima naar de meeste voorzieningen goed de weg wijzen (zie figuur 5.1 voor een overzicht). De twee ambtenaren die deze vraag beantwoord hebben, weten waar minima terecht kunnen voor de langdurigheidstoeslag en een bijdrage in de regeling schoolkosten, maar voor de andere gemeentelijke voorzieningen weten beiden dat niet.

Figuur 5.1 Weet u waar minima terecht kunnen voor het aanvragen van de volgende gemeentelijke voorzieningen? (n=7)

5.2 Wensen voor de lokale sociale agenda

In een lokale sociale toekomstagenda leggen de lokale partijen gezamenlijk vast wat binnen de gemeente de prioriteiten zijn als het gaat om de bestrijding van armoede en de bevordering van de maatschappelijke participatie van minima. We hebben zowel de gemeenteambtenaren, medewerkers van maatschappelijke organisaties en groepen als de vertegenwoordigers van de minima gevraagd welke punten volgens hen zeker op deze agenda moeten komen. De suggesties lopen sterk uiteen, maar een aantal zaken worden meerdere malen genoemd en laten zich als volgt groeperen:

- Er wordt gepleit voor het erkennen van armoede. Het bestaan van armoede in Waddinxveen staat soms ter discussie; hiernaast moet erkend worden dat het iedereen het kan overkomen en dat mensen zich er niet meer voor hoeven te schamen. Opvallend is dat meerdere mensen noemen dat er veel schaamte over armoede is in Waddinxveen.
- Zelfredzaamheid van mensen wordt genoemd, de gedachte hierachter is echter verschillend. Zo bedoelt een gemeentelijke beleidsambtenaar hiermee dat mensen zelf hulp moeten zoeken en dat er moet worden gestopt met de betutteling. Een medewerker van een maatschappelijke organisatie vindt juist dat zelfredzaamheid betekent dat er meer hulp in natura (kennis/advies) moet komen, waarbij de persoon die het betreft de eer aan zichzelf houdt en waarbij ook het resultaat zelfvertrouwen geeft.
- Het bereiken van minima en het onder de aandacht brengen van het aanbod moeten op de agenda.
- Een aantal keren is gepleit voor preventie; zo wordt genoemd dat mensen weerbaarder moeten worden gemaakt en dat ze moeten leren omgaan met wat ze hebben, ondanks maatschappelijke druk. Ook schuldhulpverlening wordt genoemd.
- Tot slot komt naar voren dat de gemeente soms meer naar de mensen en de maatschappelijke organisaties zou kunnen luisteren.

5.3 Wensen voor samenwerking

Zowel de medewerkers van maatschappelijke organisaties als de beleidsambtenaren hebben we gevraagd wat hun wensen zijn voor het samenwerken aan de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting. De behoefte aan meer samenwerking is gepeild, evenals de gewenste samenwerkingspartners en de thema's waarop meer samenwerking gewenst is.

Maatschappelijke organisaties

Het merendeel van de organisaties wil meer of intensiever samenwerken met de gemeente. Vooral op de onderwerpen signaleren, doorverwijzen, financiële hulp, activering naar sociaal-culturele participatie en naar opleiding, werk of vrijwilligerswerk willen zij meer samenwerken.

De meningen over of er meer moet worden samengewerkt met andere organisaties op het gebied van armoede en sociale uitsluiting lopen uiteen. Ongeveer de helft van de deelnemers van de maatschappelijke organisaties die de enquête hebben ingevuld, vindt dat meer samenwerking nodig is. Twee van hen noemen concrete samenwerkingspartners. Een medewerker van Seniorenwerk Waddinxveen en van de Stichting Vonk wil meer samenwerken met de gemeente op het terrein van het terugdringen van het niet-gebruik en financiële regelingen voor minima, en met woonpartners

rondom bijdragen voor bewoners. Een medewerker van Vluchtelingenwerk wil meer samenwerken met de gemeente als het gaat om armoedebestrijding en begeleiding naar (blijvend) werk, en met de inburgeringsinstelling om een snellere start bij inburgering mogelijk te maken.

Gemeente

Eén ambtenaar van Strategie en beleid geeft in de enquête aan dat de afdeling meer of intensiever zou moeten samenwerken met andere organisaties op het gebied van armoede en sociale uitsluiting: bijvoorbeeld met de ouderenorganisaties op het gebied van armoede, participatie, erven en schenken, en (de kosten van) zorg. Hiernaast zou er meer kunnen worden samengewerkt met de bibliotheek op het terrein van kennis en informatie en met Stichting Vonk op het gebied van welzijn, participatie en cultuur.

Wanneer het om interne samenwerking gaat, dan geven twee ambtenaren die de enquête hebben ingevuld aan dat de eigen afdeling Strategie en beleid meer zou moeten samenwerken met de andere gemeentelijke afdelingen. De Sociale dienst/afdeling Werk en inkomen, de Wmo-afdeling, Zorg & Welzijn, Onderwijs en de afdeling Dienstverlening worden genoemd. Het gaat hierbij vooral om samenwerking over doorverwijzen, activering naar participatie in persoonlijke netwerken, en begeleiding naar organisaties toe. De ambtenaar van de afdeling Dienstverlening vindt meer of intensiever samenwerken met andere afdelingen niet nodig.

De geïnterviewde beleidsambtenaren van de gemeenten hebben uiteenlopende ideeën over het verbeteren van de samenwerking. Volgens de één loopt het goed is en is niet meer samenwerking nodig. Anderen vinden dat de samenwerking wel meer en beter kan. Daarbij is vanuit de gemeente vooral behoefte aan het elkaar beter informeren. Instellingen zouden beter moeten weten welke voorzieningen er zijn. De wens is ook dat samenwerking vanzelfsprekender wordt. Vooral privacy-kwesties staan dit nogal eens in de weg.

Een geïnterviewde beleidsambtenaar oppert meer samenwerking te zoeken met de afdeling Economische zaken over arbeidsmarktbeleid. *'Economische Zaken heeft veel te maken met werkgevers en bijvoorbeeld de uitgifte van bedrijventerreinen. De inzet van werkgevers is dat ze een goed bedrijf willen. Maar daar heb je ook mensen voor nodig. Daar kunnen we vanuit de gemeente wellicht iets mee. Bedrijven moeten ook hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen.'*

6 *Samen verder werken aan succes in Waddinxveen: conclusies en aanbevelingen*

6.1 *Samenvattend*

Uit ons onderzoek naar de samenwerking rond de bestrijding van armoede en de bevordering van participatie van minima in Waddinxveen blijkt dat er één belangrijk lokaal samenwerkingsverband is, en dat is het Platform Sociaal Waddinxveen. Aan dit platform nemen de gemeente, maatschappelijke organisaties en andere groepen als werkgroepen van politieke partijen en kerken deel. In Waddinxveen hebben de kerken een belangrijk aandeel in de strijd tegen armoede. Het Platform geeft gevraagd en ongevraagd advies aan de gemeente. Omdat in Waddinxveen echter lang niet iedereen overtuigd is van het bestaan van armoede in de gemeente, is het lokale draagvlak voor armoedebestrijding bij tijd en wijle wankel.

Volgens onze respondenten is er niet heel veel maar ook niet heel weinig samenwerking tussen de maatschappelijke organisaties en de gemeente op dit gebied. Daar mag wat hen betreft verandering in komen. De waardering van de maatschappelijke organisaties van de samenwerking met de gemeente is voldoende, maar niet heel hoog. De maatschappelijke organisaties vinden dat er meer resultaatgericht samengewerkt zou kunnen worden en de organisaties hebben de wens dat de gemeente meer gaat luisteren naar de punten die de organisaties naar voren brengen. Waddinxveen kent een relatief kleine groep minima: circa 5% van de huishoudens heeft volgens het CBS tot 11.700 euro per jaar te besteden. Het is onbekend hoe groot deze huishoudens zijn.

De kern van het gemeentelijke armoedebeleid in Waddinxveen is inkomensondersteuning voor de uitkeringsgerechtigden in combinatie met toeleiding naar werk. De gemeente is zoekende om de minima zonder uitkering of zonder Wmo-voorziening te bereiken. Er is een goede samenwerking tussen de afdelingen Strategie en beleidsontwikkeling enerzijds en de afdeling Dienstverlening anderzijds.

Sommige respondenten binnen de gemeente betwijfelen of er naast de bekende Wwb- en Wmo-groepen nog wel andere minimagroepen zijn. Ze gaan ervan uit dat minima zichzelf maar moeten melden als zij behoefte hebben aan ondersteuning. Veel maatschappelijke organisaties pleiten voor een meer outreachende aanpak. Die zou de schaamte over armoede in Waddinxveen kunnen doorbreken.

Naar aanleiding van de onderzoeksresultaten doen wij de volgende aanbevelingen aan de gemeente Waddinxveen.

6.2 *Erken het bestaan van armoede in Waddinxveen, dat komt de bevordering van het gebruik van voorzieningen ten goede*

Ook al gaat het misschien om een kleine groep minima in Waddinxveen, het is belangrijk dat alle betrokkenen, - maatschappelijke organisaties, inwoners en gemeente -, erkennen dat armoede bestaat in Waddinxveen. Net als in andere gemeenten voelen degenen die op of onder het bestaansminimum leven, de consequenties van hun ontoereikende financiële situatie elke dag. Zeker als zij kinderen hebben geeft dat groot verdriet.

Nu gaat het nog te vaak om de vraag of armoede bestaat in de gemeente Waddinxveen. De vragen waar het in het vervolg om zou moeten gaan zijn: welke groepen behoren tot de minima in Waddinxveen? Wat willen wij als gemeenschap voor deze groepen betekenen? En welke wegen zijn er om deze groepen (en hun kinderen) beter te bereiken? De maatschappelijke organisaties hebben daar meer ideeën over dan de gemeente, zo blijkt uit ons onderzoek. Hoewel de gemeente veel doet om de voorzieningen huis aan huis bekend te maken, houdt het effect van die inspanningen niet over. Het blijvende niet-gebruik zou te maken kunnen hebben met het geringe aantal minima in Waddinxveen, soms resulterend in de mededeling '*hier zijn geen minima*'. Waarschijnlijker is echter dat het niet-gebruik verband houdt met de schaamte over armoede die in het dorp heerst. Gemeente en maatschappelijke organisaties zouden gezamenlijk naar manieren kunnen zoeken om aan die schaamte voorbij te komen.

Een gezamenlijke themabijeenkomst lijkt ons daarvoor een geschikt startpunt. Ambtenaren en de organisaties van het Platform Sociaal Waddinxveen kunnen daarin brainstormen over de grootte van het probleem, een aantal groepen prioriteren, en gedetailleerd doorspreken hoe deze groepen stuk voor stuk beter bereikt zouden kunnen worden. Care for Family en de kerken die deelnemen aan Hulp in de Praktijk (HiP) zijn belangrijke partijen om te horen op deze bijeenkomst. Dit soort organisaties kent de minima, hun wensen, problemen en hun dagelijkse leven vaak beter dan de gemiddelde ambtenaar. Wellicht kunnen en willen de maatschappelijke organisaties een grotere rol spelen dan nu in het bekendmaken van de gemeentelijke voorzieningen. Een aantal van hen lijkt in ieder geval goed op de hoogte. Bovendien zou een grotere rol van dit particuliere initiatief aansluiten bij de plannen van het nieuwe college om meer gebruik te maken van de '*kracht en de kennis van iedereen in de samenleving*'. Een luisterend oor en goede contacten met die samenleving zijn dan wel van essentieel belang.

6.3 *Werk samen met het middenveld aan resultaatgerichte samenwerking*

Het gemeentelijke apparaat in Waddinxveen is tevreden over de resultaatgerichtheid van de interne samenwerking rond armoedebestrijding. De betrokken maatschappelijke organisaties zijn juist over het resultaat van de samenwerking met de gemeente niet bijzonder tevreden. Dat doet vermoeden dat gemeente en maatschappelijke organisaties een verschillend beeld hebben van het resultaat dat nagestreefd dient te worden.

Het lijkt verstandig om gemeentebreed een gesprek te starten over het precieze gewenste resultaat van het armoedebeleid in Waddinxveen in de komende vier jaar. Een gesprek dat, behalve inkomensondersteuning en activering naar (vrijwilligers)werk of opleiding, ook het 'meedoen' van minima behelst. Meedoen is een van de speerpunten van het huidige college. Wij stellen voor dat de

gemeente gemeenteambtenaren en relevante maatschappelijke organisaties uitnodigt om in een gezamenlijk denkproces vast te stellen om welke doelstellingen het meedoen van minima in Waddinxveen draait. Een mooie opdracht voor dit gezelschap zou kunnen zijn om de toekomstige contouren van een Armoedemonitor in Waddinxveen te schetsen. Zo'n Armoedemonitor is er nu nog niet. Welke informatie over de concrete praktijk en over het concrete resultaat van beleid, regelingen en projecten zou er volgens de betrokkenen in moeten? Deze opdracht is niet gemakkelijk in Waddinxveen, waar de meningen over het bestaan van armoede en de aanpak ervan zo uiteenlopen. Ons inziens is het aanvaarden van deze opdracht alleen al een stap voorwaarts; een begin van een discussie waarin vrijwilligers en professionals, van gemeente tot maatschappelijke organisaties, lokaal en gericht het debat over armoede aangaan. Wellicht kan de manifestatie van 5 oktober 2010 daartoe het startschot geven.

7 *Literatuur en documenten*

Centraal Bureau voor de Statistiek (2009). *Gemeente Op Maat; Waddinxveen*. CBS: Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek. *Cijfers van Statline uit 2006 en 2009*.

Gemeente Waddinxveen (2007). *Evaluatie Minimabeleid 2006-2007*. Augustus 2007.

Gemeente Waddinxveen (2008). *Beleidsnota Wmo 2008-2011. Iedereen doet mee. Uniek in verbondenheid*.

Gemeente Waddinxveen (2009). *Format beschrijving van het armoedebeleid*.

Gemeente Waddinxveen (2009). *B&W advies Eerste voortgangsrapportage uitvoering beleidsnota Wmo 2008 - 2011*. 24 september 2009.

Gemeente Waddinxveen (2009). *Voortgangsrapportage uitvoering beleidsnota Wmo 2008-2011*.

Gemeente Waddinxveen (2009). *Collegeadvies Aanbieden benchmark armoedebeleid 2008*. 18 december 2009.

Gemeente Waddinxveen (2009). *Minimaregelingen 2009*. Folder.

Gemeente Waddinxveen (2010). *Gaan voor Waddinxveen. Collegeprogramma 2010-2014*. 30 augustus 2010.

NIBUD (2006). *Minima-effectrapportage Gemeente Waddinxveen De invloed van gemeentelijke maatregelen op de financiële positie van inwoners met lage inkomens*.

SGBO (2009). *Eindrapport Benchmark Armoedebeleid 2008*.

SGBO (2009). *Benchmark Armoedebeleid 2008 - management samenvatting*.

Steketee, M., Mak, J., & Tierolf, B. (red.) (2010). *[Kinderen in Tel: Databoek 2010. Ongepubliceerde absolute cijfers over kinderen in bijstandsgesinnen uit 2008]*. Verwey-Jonker Instituut.

StimulanSZ (2008). *Minimascan 2008*. Utrecht: StimulanSZ.

Geraadpleegde websites

www.stichtingvonk.nl

www.kreater.nl

www.kwadraad.nl

www.waddinxveen.nl

Bijlage 1 Wensen voor de lokale sociale agenda

Dit is een overzicht van de wensen voor de lokale sociale agenda, zoals die door de verschillende categorieën respondenten zijn genoemd.

De regievoerders:

- Goede samenwerking. Weten van de mogelijkheden die er zijn.
- Begrip van situaties, een humaan beleid.
- Je weet niet of het overkomt wat je als gemeente allemaal doet.
- Doorgaan met waar we mee bezig zijn.
- Zelfredzaamheid van mensen is belangrijk. Als mensen niet bij ons aankloppen, dan hebben ze het kennelijk niet nodig. We stoppen met betutteling.
- Preventie.
- Onder de aandacht brengen van het aanbod. Mensen willen niet met hun armoedesituatie te koop lopen, maar hoe kan je ze toch over de streep halen om gebruik te maken van de mogelijkheden?
- Bereik van regelingen.
- Erkenning van armoede, dat het iedereen kan overkomen, dat mensen zich er niet meer voor hoeven te schamen.
- Preventie, o.a. door schuldhulpverlening. Mensen weerbaarder maken, ze leren omgaan met wat ze hebben ondanks maatschappelijke druk.

De vertegenwoordigers van de minima:

- Uitkeringen omhoog, 'maar daar hebben we niet veel invloed op'.
- De eigen bijdrage ziektekosten door de gemeente kan worden betaald.
- Goede communicatie tussen cliënt en gemeente, meer in de praktijk betrokken zijn van de gemeente, de gemeente kan meer naar mensen luisteren. Genade voor mensen hebben.
- Aandacht voor vrouwen en opgroeiende kinderen.
- Dat de doelgroep zich niet langer schaamt, maar gebruik maakt van de regelingen die er zijn.
- Erkenning dat armoede bestaat. Erkenning voor de minima. Er moet geen discussie zijn over het al dan niet bestaan van armoede.

De medewerkers van maatschappelijke organisaties:

- Bereiken van de laaggeletterde doelgroepen (PR-plan).
- Alle organisaties en de gemeente zijn op de hoogte van elkaar dienstverlening m.b.t. de doelgroep armoede en minima.
- Mensen in een sociaal isolement inzetten als vrijwilliger.
- Meer samenwerking tussen verschillende organisaties.
- Inburgeren.

- Schuldhulpverlening.
- Vereenvoudigen van aanvraagprocedures gemeentelijke fondsen (RBMA).
- Er is indien nodig afstemming van casussen op individueel niveau; men weet elkaar daarvoor te bereiken.
- Zelfredzaamheid. Minder financiële tegemoetkomingen, maar meer hulp in natura (kennis/advies), waarbij de betroffene persoon de eer aan zichzelf houdt en ook het resultaat zelfvertrouwen geeft.
- Duidelijke folders voor minima.
- Opleiding.
- Afstemmen/coördineren van gemeentelijke afdelingen t.b.v. de armoedeaanpak.
- Signalen van (maatschappelijke) organisaties worden serieus genomen en meegenomen in het beleid van de gemeente.
- Zorg dat iedereen weet wie/welke persoon van de gemeente het aanspreekpunt is wanneer je eenzaamheid of (sociale) armoede vermoedt.
- Hogere uitkeringen bewerken.
- Werken.

De ambtenaren:

- Het bereik van minima (zoeken en vinden), ook achter de voordeur.
- Verbetering van vaardigheden om uit de armoede te komen en te gaan participeren.

Bijlage 2 Over het onderzoek in Waddinxveen

Het Verwey-Jonker Instituut heeft gebruik gemaakt van kwalitatieve en kwantitatieve bronnen en methoden. Wij hebben:

- Bestaand onafhankelijk onderzoek over de gemeente geanalyseerd (waaronder CBS-statistieken).
- Relevante beleidsdocumenten bestudeerd.
- Interviews gehouden met de drie belangrijkste spelers in de gemeente Waddinxveen op het gebied van armoede en sociale uitsluiting (regievoerders).
- Interviews gehouden met drie vertegenwoordigers van minima in Waddinxveen.
- Een digitale enquête gehouden onder ambtenaren en medewerkers van maatschappelijke organisaties.

Over de enquête

Methode

Aan 8 gemeenteambtenaren en 42 medewerkers van maatschappelijke organisaties die betrokken zijn bij het bestrijden van armoede en sociale uitsluiting in Waddinxveen is via e-mail een uitnodiging verstuurd voor deelname aan het onderzoek naar samenwerking op dit gebied. De lijst met organisaties en e-mailadressen is door de gemeente Waddinxveen samengesteld.

Via een link in de uitnodigingsmail kwamen de respondenten terecht bij een vragenlijst. De vragenlijst bestond voor de deelnemers van maatschappelijke organisaties uit 27 vragen en voor de gemeenteambtenaren uit 33 vragen. De vragenlijst kon online worden ingevuld. Als eerste werd een korte introductie gegeven op het Europese laar ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting, op de deelname van de gemeente Waddinxveen aan de Stedenestafette en op het onderzoek. Hierna konden de respondenten beginnen met het beantwoorden van de vragen. Aan de organisaties en gemeenteambtenaren is na tien dagen een herinnering verstuurd.

De gemeente kreeg de mogelijkheid om in de enquête extra vragen naar keuze te stellen. In Waddinxveen luiden de extra vraag:

Weet u waar minima terecht kunnen voor het aanvragen van de volgende gemeentelijke voorzieningen? (ja/nee)

- Langdurigheidstoelage.
- Bijdrage regeling schoolkosten.
- Regeling Collectieve Ziektekostenverzekering.
- Regeling Bijdrage Maatschappelijke Activiteiten.
- Bijzondere bijstand.
- Schuldhulpverlening.
- Kwijtschelding gemeentelijke heffingen.

Resultaten

In totaal hebben acht medewerkers van maatschappelijke organisaties en vier gemeenteambtenaren de vragenlijst ingevuld. Deelnemers die minder dan de helft van de vragen hebben beantwoord zijn hierbij niet meegerekend. De medewerkers van de maatschappelijke organisaties zijn in dienst bij zeven verschillende organisaties. De beleidsambtenaren van de gemeente zijn werkzaam bij de afdeling Strategie en beleidsontwikkeling en de afdeling Dienstverlening. Wanneer het gaat om het bestrijden van armoede en sociale uitsluiting, zijn drie ambtenaren betrokken bij de formulering van het beleid en is één ambtenaar betrokken bij het bewaken van de uitvoering van het geformuleerde beleid. In de onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van het aantal deelnemers per type organisatie.

Deelnemers aan de digitale enquête

Type organisatie	Aantal deelnemers
Gemeente	4
Professionele organisatie voornamelijk actief op het gebied van welzijn	4
Vrijwilligersorganisatie	3
Adviesraad	1
Ander type organisatie	-
Totaal aantal deelnemers	12

Colofon

Opdrachtgever/financier	Project Erop af: doen en delen! en de deelnemende gemeenten
Auteurs	Dr. M van der Klein Drs. A. Huygen Drs. D. Bulsink
Omslag	Grafitall, Valkenswaard
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht telefoon 030-2300799 telefax 030-2300683 e-mail secr@verwey-jonker.nl website www.verwey-jonker.nl

De publicatie

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl> en www.stedenestafette.nl.

ISBN 978-90-5830-410-0

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2010.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction is allowed, on condition that the source is mentioned.